

UDK: 27-774(497.6)"13"

Stručni rad

Primljeno: ožujak, 2016.

Milenko KREŠIĆ
Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu
J. Stadlera 5, BiH – 71000 Sarajevo
milennkokresic1@gmail.com

O BISKUPIMA STONSKIM, TREBINJSKIM I BOSANSKIM U OKVIRU DUBROVAČKE METROPOLIJE DO 30-IH GODINA 14. STOLJEĆA I STAROSLAVENSKOJ SLUŽBI BOŽJOJ U NJIHOVIM BISKUPIJAMA

Sažetak

Prvi spomen Stonske biskupije nalazimo u aktima Splitskog sabora 928. godine, Trebinjske biskupije u buli pape Benedikta VIII. 1022., a Bosanske biskupije u spisu Provinciale Vetus, u dijelu spisa koji je nastao između 1060. i 1075. godine. Jurisdikcijski prostor Stonske biskupije bila je Humska zemlja (Zahumlje), Trebinjske biskupije „kneževina“ Tribunija te vjerojatno Podgorje, prostor između Nevesinja i Nikšića, a Bosanske biskupije prvotni prostor zemlje Bosne koji se kasnije širio kako se širio i prostor Bosanske Banovine. O biskupima i njihovu djelovanju u biskupijama do sredine 12. stoljeća znamo vrlo malo. Od sredine 12. pa do 30-ih godina 13. stoljeća, kad ovi prostori dolaze na „povijesnu pozornicu“ zbog nestabilnih političkih i crkvenih prilika, vijesti o njima su češće kako u papinskim bulama, tako i u kronikama dubrovačkih kroničara. Stonski biskup Donat je prognan oko 1180. iz svoje biskupije u vrijeme vladavine Miroslava Nemanjića, o trebinjskim biskupima postoje tek sporadične vijesti, dok su nam imena bosanskih biskupa iz toga vremena, koja su bila slavenska, uglavnom poznata. Prevladavajući bogoslužni jezik u spomenutim biskupijama bio je slavenski, a obred rimski uz koji je u manjoj mjeri mogao koegzistirati i bizantski te je vjerojatno zbog rubnosti prostora dolazilo i do njihova miješanja.

Ključne riječi: *Stonska, Trebinjska, Bosanska biskupija, Dubrovačka metropolija, biskupi i njihovo djelovanje, staroslavensko bogoslužje.*

Uvod

O osnivanju i prvim stoljećima biskupija Stonske, Trebinjske i Bosanske, imenima biskupa i njihovim djelovanjima u povjerenim im biskupijama, o obredu kojim su se služili u službi Božjoj povijesni izvori ne govore mnogo. Ono što nam povijesno pamćenje nudi, zapisano je u pojedinim papinskim bulama i kronikama starih dubrovačkih kroničara koji su, vjerujemo, iako u nekim slučajevima neprecizni,

ipak imali uvide u veći fond arhivske građe nego mi danas. Cilj je ovoga rada na osnovi spomenutih papinskih bula, posebno vijesti koje nam pružaju neki dubrovački kroničari te objavljenih radova čiji su naslovi navedeni u bilješkama, pokušati osvjetliti prva stoljeća ovih biskupija s naglaskom na vrijeme njihove sufraganske podložnosti Dubrovačkoj metropoliji. U prvom dijelu rada govori se o osnivanju spomenutih biskupija, drugi dio rada donosi vijesti o biskupima i njihovu djelovanju, a treći dio, koji ujedno smatramo najvećim doprinosom što se tiče ovoga rada, o jeziku i obredu u njihovim biskupijama.

1. Prve vijesti o Stonskoj, Trebinjskoj i Bosanskoj biskupiji

Najstarija od spomenutih biskupija je Stonska. Prvi siguran spomen Stonske biskupije susreće se u aktima Splitskog sabora 928. godine.¹ Biskupija se spominje kao već postojeća, što znači da njezino osnivanje, odnosno obnovu, treba tražiti prije toga. Povjesničari koji su se temeljitije bavili ovom tematikom smatraju da je ova biskupija nasljednica stare Sarsenterske biskupije koja je bila osnovana na Drugom salonitanskom saboru 533. godine. Kao osnovni argument za ovu tezu navode kako je Stonska biskupija u biti naslijedila prostor nekadašnje Sarsenterske biskupije te da se za ovu biskupiju, kao i za ostale biskupije, osim Ninske koja je dokinuta, na Splitskom saboru 928. navodi da je „od starine“ (antiquitus).² U kasnijim izvorima, od 11. do sredine 13. stoljeća, spominje se kao biskupija „zahumskog kraljevstva“, odnosno „humske kneževine“.³ Koji je prostor točno obuhvaćala, raspoloživi povijesni izvori ne preciziraju. Ono što se zasigurno može

1 Zaključci Splitskog sabora 928. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Dalje: *Codex diplomaticus*) sv. I., Marko KOSTRENČIĆ (ur.), Jakov STIPIŠIĆ - Miljen ŠAMŠALOVIĆ (sakupili i obradili), (Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1967.), 37. Ostale sveske sabrao i uredio Tadija SMIČIKLAS.

2 Ante DRAČEVAC, „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija“, Ivica PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, *Studia Vrhbosnensia* 2 (Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988.), 83-86; Ivica PULJIĆ, „Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji“, *Hercegovina* 8-9 (2002./2003.), 23-30; Ivica PULJIĆ - Ante ŠKEGRO, „Sarsenterska biskupija“, *Povijesni prilozi* 30 (2006.), 39. Puljić i Škegro s dosta dobrim argumentima antički Sarsentertum te s time i sjedište Sarsenterske biskupije lociraju u današnji Stolac. O tome s dotadašnjim istraživanjima Sarsenterske biskupije pogledaj: I. PULJIĆ - A. ŠKEGRO, „Sarsenterska biskupija“, 7-50.

3 O spominjanju Stonske biskupije u „zahumskom kraljevstvu“, odnosno u „humskom kneštvu“, pogledaj: Bule papa Benedikta VIII. iz 1022. i Grgura VII. iz 1076. koje potvrđuju metropolitansko pravo dubrovačkog nadbiskupa „in regno Lachomis“, odnosno „in regno Zaculmi“. *Codex diplomaticus*, sv. I., 61, 143.

prihvatiti, jest da je obuhvaćala prostor Zahumlja, odnosno Humske zemlje u primorju od Rijeke dubrovačke do ušća Neretve uključujući Pelješac, a u unutrašnjosti prostor s lijeve strane rijeke Neretve, tj. prostor od Blagaja, preko Dabra i istočnih granica Popova do Rijeke dubrovačke. Ostaje problematično je li jurisdikcija stonskog biskupa prelazila rijeku Neretvu. Područje Makarskog primorja, od ušća Neretve do Vrulje, kao i cijela župa Rastok koja se kasnije prema Sivriću i Anđeliću dobrim dijelom poklapala sa župom Velika, pripadali su Splitskoj te jedno vrijeme, vrlo kratko od 1185. do 1192., Hvarskoj biskupiji.⁴ Ostaje nejasno čijoj su jurisdikciji pripadali prostori srednjovjekovne župe Večenike-Večerić koja je, prema Anđeliću, obuhvaćala prostor Brotnja, Blata te bliže okolice Mostara s Bijelim Poljem i Drežnicom.⁵ Ako se Porfirogenetov *Mokriskik* može identificirati s Mokrim kod Širokog Brijega, onda bi i ti krajevi sredinom 10. stoljeća bili pod vlašću (za)humskog kneza Mihovila, a to bi moglo značiti i pod jurisdikcijom stonskog biskupa.⁶

Trebinjska biskupija prvi put se spominje u buli pape Benedikta VIII. iz 1022. godine, kojom se potvrđuju odredbe pape Grgura V. (996.-999.) s obzirom na Dubrovačku metropoliju.⁷ Budući da se Trebinjska biskupija u spomenutoj buli navodi kao sufraganska biskupija Dubrovačke metropolije, njezino osnivanje moralo se dogoditi prije osnutka Dubrovačke metropolije koje se dogodilo u vrijeme pontifikata spomenutog pape Grgura V.⁸ Prostor jurisdikcije trebinjskog biskupa obuhvaćao je „kneževinu“ Tribuniju koju su prema *Ljetopisu Popa*

⁴ Karlo JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.), 9. O župi Velika: Marijan SIVRIĆ – Tomislav ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Velika (Veljaci) u Humskoj zemlji“, Pavao ANĐELIĆ – Marijan SIVRIĆ – Tomislav ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe* (Mostar: ZIRAL, 1999.), 119-133.

⁵ O župi Večenike-Večerić: Pavao ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župe Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, P. ANĐELIĆ – M. SIVRIĆ – T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, 161-182.

⁶ Konstantin PORFIROGENET, *O upravljanju Carstvom*, Nikola pl. TOMAŠIĆ (prev.), (Zagreb: Dom i svijet, 2003.), 89. Tomašić *Mokriskik* prevodi kao Mokrsko. O lociranju *Mokriskika* u današnje Mokro pogledati s dotadašnjom literaturom: Daniel ALERIĆ, „Porfirogenetovi zahumski toponimi“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 10-11 (1984.-1985.), 41-42.

⁷ *Codex diplomaticus*, sv. I., 61.

⁸ O osnutku Dubrovačke metropolije u novije vrijeme s kritičkim osvrtom na dotadašnje teze: Ivica PULJIĆ, „Uspostava Dubrovačke metropolije“, Želimir PULJIĆ – Nedjeljko A. ANČIĆ (prir.), *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije, Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, (Dubrovnik: Biskupski ordinarijat - Crkva u svijetu, 2001.), 15-56.

Dukljanina činile župe: Trebinje, Ljubomir, Fatnica, Rudine, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavli i Žrnovnica. Kako za Podgorje, područje između Nevesinja i Nikšića, povijesni izvori ne spominju nikakvu biskupiju, bilo bi logično zaključiti da se jurisdikcija trebinjskog biskupa prostirala i na ta područja.⁹ Biskupija je bila u sklopu Dubrovačke metropolije sve dok nije uspostavljen Barske metropolije 1089. postala njezin dio. Dokidanjem Barske metropolije sredinom 12. stoljeća ona ponovno dolazi pod jurisdikciju dubrovačkog metropolita i ostaje njezinim sastavnim dijelom sve do ukidanja Dubrovačke metropolije 1828. godine.¹⁰

Prvi dani Bosanske biskupije također su nam nepoznati. Najranije tragove o postojanju Bosanske biskupije nalazimo u buli protupape Klementa III. (1080.-1100.) u uspostavi Barske metropolije 1089. godine i popisu katoličkih biskupa svijeta poznatom pod imenom *Provinciale Vetus*¹¹ koji se nalazi u Karolinškom kodeksu.¹² Autentičnost i datacija bule je neosporna, međutim što je s dokumentom *Provinciale Vetus*, odnosno njegovim dijelom koji govori o biskupskim gradovima Dalmacije i Hrvatske gdje se spominje i Bosna? Krunoslav Draganović je pomnom analizom spomenutog dijela teksta došao do zaključka da je taj dio dokumenta *Provinciale Vetus* morao nastati između 1060. i 1075. godine i to je prema njemu prvi spomen Bosanske biskupije u

⁹ O osnutku i granicama Trebinjske biskupije više u: Ivica PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 52-57.

¹⁰ I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 58-59.

¹¹ O spisu *Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia* pogledati kritički osvrt u: Ante ŠKEGRO, *Stari pokrajinski katalog ili Katalog provincija Opće crkve – Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.).

¹² Neki autori poput Babića i Zirduma osnivanje Bosanske biskupije smještaju u 9. stoljeće oslanjajući se u svojoj argumentaciji na djelo barskog svećenika – Grgura Barskog „Sclavorum regnum“ i njegovo pisanje o Duvanjskom saboru na kojem je tobože osnovana i Bosanska biskupija. Kako je povijesnost Duvanjskog sabora vrlo upitna, tako i ove teorije. Zirdum ide još dalje te osnivanje Bosanske biskupije stavlja i ranije u smislu nastavka stare Bistuenske biskupije. O njihovim teorijama: Petar BABIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni“, Želimir PULJIĆ – Franjo TOPIĆ (prir.), *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/*, Studia Vrhbosnensia 4 (Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991.), 94-95; Andrija ZIRDUM, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini* (Plehan: Biblioteka Slavoznak, 2007.), 119-123. O osnivanju Bosanske biskupije i odnosima s Dubrovačkom nadbiskupijom pisao je i Pavao ŽIVKOVIĆ u knjizi *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma* (Osijek: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ – podružnica Osijek, 2002.), 293-308, ne donoseći ništa nepoznato što dotadašnji autori nisu spomenuli.

povijesnim vrelima.¹³ Biskupija se u spomenutom dokumentu spominje kao postojeća, to znači da je bila osnovana svakako prije 1075. godine. Kako se ne spominje kao sufraganska biskupija Splitske metropolije kroz 10. stoljeće te kako je nema u popisima sufragana ohridskog nadbiskupa u vrijeme bugarske i bizantske vlasti nad Bosnom od kraja 10. do polovice 11. stoljeća, ona je morala biti osnovana negdje između prestanka bizantske vlasti u Bosni i 1075. godine. Budući da su za njezino osnivanje bile potrebne i povoljne političke prilike, Draganović njezin osnutak smješta u vrijeme hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. (1058.-1074.), tj. negdje između 1060. i 1075. godine kada je Bosna bila pod njegovom vlašću jer, prema njemu, „nijedno drugo vrijeme nije bilo tako pogodno za njezin osnutak kao upravo vladavina Petra Krešimira“.¹⁴ Koji je prostor obuhvaćala prvotna Bosanska biskupija, povijesni izvori ništa ne govore. Možemo samo pretpostaviti da je to mogao biti prostor prvotne Bosne koja je obuhvaćala gornji tok istoimene rijeke te od susjednih područja „bila odijeljena razvodnim planinama prema rijekama Vrbasu, Neretvi i Drini“.¹⁵ Kako se širio prostor Bosanske Banovine, tako se najvjerojatnije širio i prostor Bosanske biskupije. U prvoj polovici 13. stoljeća ona je obuhvaćala prostor na istoku do rijeke Drine, na jugu do srednjeg toka rijeke Neretve, na sjeveru do Save od ušća Ukruine do ušća Drine, a na zapadu su joj pripadale „župa Uskoplje na gornjem Vrbasu te isto tako Luka (Dnoluka) i Pliva.“¹⁶

2. O biskupima i njihovu djelovanju u biskupijama

O biskupima spomenutih biskupija i prilikama u njihovim biskupijama u 10., odnosno u 11. i u 12. stoljeću, znamo vrlo malo. Nije za čuditi jer su vjerske prilike bile prilično stabilne te se nije osjećala potreba njihove pojavnosti u povijesnim izvorima. Tek sredinom 12. i početkom

13 Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, ²1991.), 711-713. Mandić je istoga mišljenja samo što krajnji datum osnivanja biskupije skraćuje za godinu dana i stavlja ga u 1074. Dominik MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica, ³2013.) 332.

14 K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 714. Mandić se slaže s Draganovićem da je biskupija osnovana u vrijeme Petra Krešimira IV., ali njezin osnutak ne pripisuje kralju, nego agilnom splitskom nadbiskupu Lovri. D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 333.

15 Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje* (Zagreb: Školska knjiga - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.), 281.

16 K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 744-745.

13. stoljeća, kad ovi prostori počinju ulaziti u nemirne vjerske prilike, njihova imena i vjerske prilike u njihovim biskupijama izlaze iz povijesne anonimnosti.

Sredinom 12. stoljeća pojavljuju se stonski biskupi Šimun i Gabrijel. O njima osim imena gotovo da ništa ne znamo. Biskupa Šimuna spominje mljetski opat Mavro Orbini kao onoga koji je s ostalim biskupima bio potvrđen kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije iz Luce (1142.-1156.)¹⁷ 1141.-1142. a biskupa Gabrijela susrećemo kao potpisnika Splitskog sabora 1060. godine.¹⁸ Poslije Gabrijela prvi poznati biskup, možda i njegov nasljednik, bio je biskup Donat kojeg je humski knez Miroslav (kao knez se u dokumentima spominje prvi put 1181.), brat raškog velikog župana Stefana Nemanje, zavladaвши Humskom zemljom početkom 80-tih godina 12. stoljeća, protjerao iz njegove biskupije. Kad se to točno dogodilo, nije nam poznato. Jedna je mogućnost da je to učinio odmah nakon što se oslobodio vlasti bizantskog cara Emanuela Komnena 1180. zahvaljujući carevoj smrti, a druga je da je to učinio u jednom od ratova s Dubrovnikom. Na prvu mogućnost upućuju pisma pape Aleksandra III. (1159.-1181.) u srpnju 1181. ugarsko-hrvatskom kralju Beli III. (1172.-1196.) i samom knezu Miroslavu u kojima papa Miroslavu spočitava nedopuštanje ređenja u mjestima u kojima je poznato da su nekad bila biskupska sjedišta. Kralju Beli III. piše, ako ga ne može drukčije uvjeriti da dopusti ređenja, da ga na to prisili kraljevskom vlašću, a u onome upućenom samom Miroslavu da ga je Papin izaslanik Theobald, kojega Miroslav nije htio ni primiti, zbog toga izopćio.¹⁹ O kojim je biskupskim sjedištima riječ, Papa ne spominje.

¹⁷ Vrijeme službe dubrovačkih nadbiskupa donosimo prema najnovijem Šematizmu Dubrovačke biskupije. Šematizam *Dubrovačke biskupije*, Ivan ŠIMIĆ (ur.), (Dubrovnik: Dubrovačka biskupija, 2011.), 22-24.

¹⁸ Mavro ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Snježana HUSIĆ (prijevod), Franjo ŠANJEK (ur.) (Zagreb: Golden marketing – Narodne novine, 1999.), 312; Velimir BLAŽEVIĆ, *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.), 74. Postoji bula pape Inocenta II. datirana 11. lipnja 1142. kojom Papa potvrđuje dubrovačkom nadbiskupu Andriji metropolitanska prava nad Stonskom i Trebinjskom biskupijom, ali u njoj se ne spominju, kao i obično, imena biskupa. Smičiklas smatra da je bula sumnjiva. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 51-53.

¹⁹ „... et ut illa loca, in quibus olim cathedrales sedes fuisse noscuntur, ordinari permittat, si aliter ad hoc induci nequiverit, regia potestate compellas.“ Papa Aleksandar III. ugarsko-hrvatskom kralju Beli III. 6. 7. 1181., *Codex diplomaticus*, sv. 2., 175. „Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere non permittas, propter quod dilectus filius T(heobaldus) subdiaconus noster in te, dum in partibus illis legationis officio fungeretur, sicut eo referente accepimus, excommunicationis sententiam promulgavit.“ Papa Aleksandar III. humskom knezu Miroslavu 7. 7. 1181., *Codex diplomaticus*, sv. 2., 176. O ovom pismu s diplomatske strane: Jadranka

Papine riječi „mjesta, u kojima je poznato da su nekad bila biskupska sjedišta“ upućuju na neka starija već odavno ispražnjena biskupska sjedišta. Ston nije bilo ispražnjeno biskupsko središte, nego ga je upravo Miroslav ispraznio. Ne isključujući mogućnost da se ovdje radi ipak o Stonu, čini se, vjerojatnija vijest koju donosi kroničar *Resti* koji piše da je humski knez Petar koji je kneštvom upravljao od 1192. do 1227., za kojega *Resti* drži da je bio Miroslavov sin²⁰, negdje krajem 12. stoljeća tražio od Dubrovčana 300 perpera za slobodan Donatov povratak u biskupiju navodeći kako ga je zbog ratova koje je vodio s Dubrovnikom „njegov otac“ protjerao kao onoga koji je priznavao vlast dubrovačkog nadbiskupa.²¹ Budući da su se ovakve stvari obično događale u vrijeme nekih sukoba, moguće je da je Donat protjeran u vrijeme sukoba Nemanjića s Dubrovnikom 1184.-1185. godine.

Biskup Donat je ostao izgnanik do kraja života. Umro je na Lokrumu 1211. godine.²² Poslije njegove smrti knez Petar je ponovno, kako piše *Resti*, nudio nadbiskupu Leonardu i dubrovačkim vlastima da za Stonskog biskupa postave jednog od svojih kanonika ili koga hoće tražeći zauzvrat 200 zlatnih perpera. Međutim, Dubrovčani nisu pristali.²³ Njima je, čini se, bolje odgovaralo stanje bez Stonskog biskupa čiji je jurisdikcijski prostor vjerojatno preuzeo sam dubrovački nadbiskup nakon sklopljenog mira između Nemanjića i Dubrovnika 1186. u čijem je sklapanju sudjelovao i dubrovački nadbiskup Tribun (1157.-1189.).²⁴ Na takav zaključak upućuje podatak što ga donosi dubrovački kroničar Ragnina koji piše da je dubrovački nadbiskup Bernard (1189.-1203.) na putu prema Bosni u Zahumlju pete godine svojega nadbiskupovanja, dakle 1194., blagoslovio crkvu na čast sv.

NERALIĆ, „Srednjovjekovna Bosna u diplomatskim spisima Rimske kurije“, *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova* (Sarajevo - Zagreb: Institut za istoriju - Hrvatski institut za povijest, 2005.), 373-374.

20 Orbini piše da nije bio Nemanjić, nego „rodom iz Huma“. M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 313.

21 „In questo tempo, essendo morto il conte Miroslavo, fratello del Nemagna, principe di nessuna elevatura, e successo Pietro, suo figliolo, nella sua contea di Zaculmia, mandò a Ragusa il suo cancelliere per ambasciatore ad offerir alla repubblica, che per le guerre, state fra suo padre e la repubblica, esso suo padre avendo cacciato Donato, vescovo di Stagno, suffraganeo dell'arcivescovo di Ragusa, come colui che era obbediente e voleva riconoscer per superiore la metropoli di Ragusa....“ *Cronica Ragusina Junii Restii, Ab origine urbis usque ad annum 1451*, Speratus NODILO (ur.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Scriptorum, sv. II. (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1883.), 66.

22 *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75.

23 *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75.

24 *Codex diplomaticus*, sv. II., 201-202. O ratu i sklopljenu miru pogledati: Konstantin JIRIČEK, *Istorija Srba, Politička historija do 1537. godine*, (ćir.), sv. 1., fototipsko izdanje (Beograd: Neven, 2006.), 154.

Kuzme i Damjana te činjenica da i sam Papa prilikom imenovanja nadbiskupa Bernarda 1189. istoga preporučuje Nemanji i braći tražeći od njih da ga prihvate i poštuju u svemu što je Božje.²⁵

Vijesti o trebinjskim biskupima iz toga vremena, kao što je već napomenuto, također su vrlo rijetke. Sredinom 12. stoljeća Orbini spominje trebinjskog biskupa Konstantina koji je s ostalim biskupima gornje Dalmacije potvrđen 1141./1142. kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije iz Lucce.²⁶ Isti podatak donosi i *Resti*, ali ne spominje ime biskupa Konstantina, nego samo da je nadbiskup Andrija išao u Rim i od pape Inocenta II. (1130.-1143.) dobio potvrdu sufraganskih biskupija „gornje Dalmacije, Trebinja, Zahumlja i Bosne“.²⁷ *Resti* dalje nastavlja da je 1154. papa Anastazije IV. (1153.-1154.) poslao svojega poslanika koji je trebao u Dubrovniku sazvati provincijalni koncil kako bi „grijehe šizme u koji su bili upali biskup Trebinja i Duklje“ i ostale zloporabe u Crkvi toga vremena bile riješene. Na koncil su došli biskupi i gornje i donje Dalmacije, osim biskupa Drivasta i Ulcinja koje je zbog neposlušnosti Papin legat ekskomunicirao i lišio biskupske službe.²⁸ Kroničar ne spominje biskupa Trebinja, koji je bio predmet spora, kao pobunjenika, što bi značilo da je bio prisutan na koncilu te da se odrekao „šizme“ u koju je bio upao i prihvatio dubrovačkog nadbiskupa za svojega metropolita. Također piše da je Papa odluke ovoga koncila potvrdio te da su se njegova pisma nalazila u dubrovačkom arhivu u vrijeme kad je pisao svoju kroniku.²⁹ *Resti* je očito pred očima imao bulu pape Anastazija IV. (1153.-1154.) od 24. prosinca 1153. koja se čuvala u arhivu Republike čiji se sadržaj slaže s

²⁵ „Costui (nadbiskup Bernard, op. MK.), alle preghiere di Jurcha, zupano di Rascia, andò in la provincia de Zachulmia, l'anno quinto del suo officio, e ivi consacrò la ecclesia di santi Cosmo i Damiano.“ *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, Speratus NODILO* (ur.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Scriptores, sv. I., (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1883.), 219. Crkva posvećena sv. Kuzimi i Damjanu mogla bi se nalaziti u selu Vračići kod Blagaja. Odatle potječe kameni natpis pronađen na jednom grobu u Blagaju koji govori o gradnji neke crkve u vrijeme Nemanje. Marko VEGO, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 15-16 (1960.-1961.), 265-266. Preporuka nadbiskupa Bernarda Nemanji i braći. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 238.

²⁶ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 312.

²⁷ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 51. Usporedi s bulom pape Inocenta II. iz 1142. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 51-53. Podatak se također nalazi kod Luccarija samo što on bulu pripisuje papi Celestinu i datira je 1141. godine. Giacomo Pietro LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa* (Venetia: 1605.), 19.

²⁸ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 52.

²⁹ „Ed al ritorno del legato, le deposizioni suddette e scomuniche, e le altre azioni, furono dal pontefice ratificate, Le quali lettere anche oggi giorno si trovano nell'archivio delle reliquie pubbliche.“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 52.

njegovim kazivanjem.³⁰ I *Resti* i *Orbini* i *Lucarri* spominju trebinjskog biskupa, ne spominjući mu ime a vjerojatno se radilo o biskupu Konstantinu ili njegovu nasljedniku, kao posrednika mira između bosanskog bana Borića i Dubrovnika. Bitku bana Borića i Dubrovčana kroničari smještaju u Trebinje s različitim godinama. *Orbini* i *Luccari* pišu da je to bilo 1154. a *Resti* 1159./1160. godine.³¹ Drugih vijesti osim ovih koje donose kroničari o ovoj bitci nema. Povjesničari se prema njoj različito odnose. Foretić piše da je treba primiti s rezervom, a Perojević je smatra izmišljenom.³² Za razliku od njih Tošić je prihvaća kao činjenicu smatrajući da je ban Borić „1154. ili 1159. godine oteo županu Desi Zahumlje i, u namjeri da opkoli Dubrovnik, bio poražen u Trebinju, gdje se utaborio, od strane dubrovačke vojske“.³³ Kroničari su očito pred sobom imali neki podatak o ovome sukobu. Moguće je da su pobrkali imena i godine, ali je priča vjerojatno negdje u srži istinita. Ono što je za nas bitno, jest spominjanje trebinjskog biskupa kao mirovnog posrednika, iz čega bi se dalo zaključiti da je trebinjski biskup tada stolovao u Trebinju ili u neposrednoj blizini, inače ga ban Borić ili neki drugi dubrovački protivnik ne bi mogao poslati kao mirovnog posrednika neprijateljskoj strani. Od spomena ovoga biskupa pa sve do biskupa Salvija, kojeg je posvetio dubrovački nadbiskup Ivan sredinom 13. stoljeća, o imenima i djelovanju trebinjskih biskupa ne nalazimo nikakva spomena.³⁴ Premda o njima ne nalazimo nikakva spomena, biskupija je postojala jer se redovito u papinskim bulama spominje kao sufraganska Dubrovačke metropolije.³⁵ Ostaje pitanje je li bila

³⁰ Bula pape Aleskandra IV. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 72-73.

³¹ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 408; G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 20. *Cronica Ragusina Junii Restii*, 54.

³² Vinko FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808., Prvi dio, Od osnutka do 1526.* (Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.), 42; Marko PEROJEVIĆ, „Ban Borić i Kulin“, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1991.), 203.

³³ Đuro TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku* (ćir.), (Beograd: Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1998.), 77.

³⁴ O biskupu Salviju: Daniele FARLATO – Jacobo COLETO, *Illyrici sacri*, sv. 6. (Venediis: MDCCCXV.), 291; Bazilije PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi* (Roma: Pontificium Athenaeum Antonianum, 1959.), 84. Farlati i Coletti donose podatke o gotovo svim biskupima spomenutih biskupija crpeći podatke uglavnom iz papinskih bula i dubrovačkih kronika. Kako se i ovaj rad oslanja na iste izvore, njihovo će djelo biti rijetko spominjano.

³⁵ Bula pape Hadrijana IV. iz 1158. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 84-86. Bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 111-113. Druga bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. upućena biskupima i kleru Gornje Dalmacije. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 113-114. Bula pape Urbana III. iz 1187. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 206-208. Bula pape Klemeta III. iz 1189. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 226-229. Bule pape Grgura IX. iz 1227. i 1238., *Codex diplomaticus*, sv. 3., 274-276. *Codex diplomaticus*, sv. 4., 54-56. Bez obzira na to bile neke od njih autentične ili krivotvorene, to ne umanjuje važnost činjenice da se biskupija u njima redovito spominje.

redovito popunjavana. Jedna od bula, odnosno jedno od pisama iz toga vremena, ono Aleksandra III. (1159.-1181.) s kraja 1167., daje naslutiti da je u to vrijeme trebinjska biskupska stolica, kao i stonska i skutarska, bila upražnjena. Naime, pismo je upućeno biskupima pulatskom, svačkom i drivatskom te svećenicima a ne biskupima stonske, skutarske i trebinjske biskupije.³⁶ Da su te biskupske stolice u to vrijeme bile popunjene, vjerojatno bi njihove biskupe Papa spomenuo kao i ostale. Za ostalo vrijeme bule nam ništa ne govore, ali sama činjenica da dubrovački nadbiskupi toliko inzistiraju na potvrđivanju svojih metropolitanskih prava, dopušta zaključiti da njima podložne biskupije, pa tako i trebinjska, nisu bile upražnjene. Ovom u prilog idu i dokumenti koji spominju imenovanje biskupa Salvija koji nigdje ne spominju da je biskupija prije njegova imenovanja bila dugo vremena upražnjena.

O biskupima Bosanske biskupije vijesti su također šture. Prvog po imenu poznatog, Vladislava, također spominje Orbini, zajedno sa stonskim Šimunom, trebinjskim Konstantinom i ostalim biskupima gornje Dalmacije, koji je potvrđen kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije iz Luce 1141.-1142. godine.³⁷ Isti podatak donose *Luccari* i *Resti* ne navodeći imena.³⁸ Luccari još donosi da se ta bula u njegovo vrijeme čuvala u „riznici Svete Marije u Dubrovniku“.³⁹ Kako su dubrovački kroničari došli do podataka da je i bosanski biskup u to vrijeme sufragan dubrovačkog nadbiskupa, nije jasno. Bule izdane u to vrijeme, bez obzira na to što su neke možda krivotvorene, kako smatra Tadija Smičiklas, nigdje ne spominju Bosansku biskupiju kao sufragansku Dubrovačkoj metropoliji.⁴⁰ Moguće je da su kroničari kombinirali podatke iz bula nastalih 80-ih godina istog stoljeća u kojima se doista spominje Bosanska biskupija u sintagmi „kraljevstvo Srbije, što je Bosna“, o čemu će biti riječi kasnije, s bulama nastalim sredinom stoljeća te tako bosanske biskupe uvrstili u sufragane dubrovačkog nadbiskupa. Ime bosanskog biskupa Vladislava očito je Orbiniju od-

³⁶ „Alexander episcopus seruus seruorum dei venerabilibus fratribus Politanensi, Svacensi et Drivastensi episcopis et dilectis filiis uniuersis clericis Staniensis, Scutariensis et Tribuniensis ecclesiarum salutem et apostolicam benedictionem.“ Bula pape Aleksandra III. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 113.

³⁷ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 312.

³⁸ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 51; G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 19.

³⁹ G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 19.

⁴⁰ Bula pape Inocenta II. iz 1142. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 51-53. Bula pape Aleksandra IV. iz 1153. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 70-72. Bula pape Hadrijana IV. iz 1158. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 84-86. Bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 111-113.

nekle bilo poznato. Sljedeći bosanski biskup čije nam je ime poznato zvao se Milovan. Njega spominje *Luccari* u kontekstu već spomenutog sukoba bana Borića s Dubrovčanima 50-tih godina 12. stoljeća i navodi da je bio biskup Kreševa (Kresceuz).⁴¹ Spominju ga i Orbini i *Resti*, ali mu ne navode imena.⁴² Sva trojica ga krive za sukob bana Borića s Dubrovčanima. Orbini navodi da je sukob izbio „zbog nekih nesuglasica između bosanskog biskupa i dubrovačkog nadbiskupa“.⁴³ *Luccari* navodi da je ban Borić „držeći u nekim prilikama stranu Milovana biskupa iz Kreševa sufragana nadbiskupa Dubrovnika“, pokrenuo rat protiv Dubrovnika tražeći od Senata mnoge bezočne stvari.⁴⁴ *Resti* je dosta opširniji. On piše da je ovaj biskup držao stranu onih koji su bili neposlušni dubrovačkom nadbiskupu i brinuo se „ne samo da udalji ovu crkvu od svoje metropolije, nego i da drži ovaj narod u stalnoj greški raskola“. Kad je taj biskup vidio da je papa Hadrijan IV. (1154.-1159.) potvrdio dubrovačkom nadbiskupu Vitalu, nasljedniku Andrije iz Lucce, nadbiskupska prava i privilegije, iz zavisti, vidjevši sjaj i podizanje ugleda dubrovačke Crkve, naveo je bana Borića da pokrene rat protiv Dubrovnika.⁴⁵ Povod za rat na koji je naveden, prema *Restiju*, bilo je odbijanje Dubrovčana da banu vrate prognanike koji su zbog katoličke vjere bili protjerani iz Bosne.⁴⁶ O sukobu bana Borića i Dubrovnika već je bilo govora, ali što je s ostalim podacima koje donose dubrovački kroničari? Papa Hadrijan IV. doista je potvrdio dubrovačkom nadbiskupu metropolitanska prava 1158. godine, međutim u toj se buli ne spominje Bosanska biskupija.⁴⁷ Moguće je, kao što je već rečeno, da su kroničari malo pobrkali činjenice, ali ne vidim razloga da bi *Luccari* izmislio ime bosanskog biskupa. Očito mu je odnekle bilo poznato.

Kako je razvidno iz papinskih bula, Bosanska biskupija postaje sufraganska biskupija Dubrovačke metropolije u vrijeme Kulina bana (prije 1185.), i to pod čudnom sintagmom „kraljevstvo Srbije, što je Bosna – regnum Seruilie, quod est Bosna“. Sintagma se nalazi u buli pape Urbana III. iz 1187. i buli pape Klementa III. iz 1188. godine.⁴⁸ Po-

41 G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 19.

42 M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 408. *Cronica Ragusina Junii Restii*, 53.

43 M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 408.

44 G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 19.

45 *Cronica Ragusina Junii Restii*, 53.

46 *Cronica Ragusina Junii Restii*, 52-53.

47 Bula pape Hadrijana IV. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 84-86.

48 Bula pape Urbana III. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 206-208. Bula pape Klementa III. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 226-229.

vjesničari poput Draganovića, Mandića, Raukara i Ćirkovića smatraju da treba odbaciti političku dimenziju ove sintagme.⁴⁹ Draganović je, analizirajući do tada iznesena mišljenja, donio zaključak da se radi o čisto diplomatskom potezu dubrovačkog nadbiskupa u smislu da su „predstavnici Dubrovnika trebali uvjeriti Svetu Stolicu, da je Bosna odvajkada bila pod dubrovačkim metropolitom, samo se tobože krila pod imenom Srbije“ nakon što je dubrovački nadbiskup izgubio metropolitansku jurisdikciju nad srpskom biskupijom koja se neposredno prije priklonila istočnoj Crkvi.⁵⁰ Ćirković, polazeći od pretpostavke da je nekada mogla biti zajednička crkvena organizacija Srbije i Bosne, iznio je mišljenje da se ovo poistovjećivanje dogodilo u katoličkim crkvenim središtima „u trenutcima kad su se rasplitala zamršena pitanja o pravima primorskih nadbiskupskih stolica, i kada se, kao i uvek u sličnim slučajevima, istraživala istorija tih prava“, ali da ono „može biti posredno svedočanstvo o nekadašnjem političkom i crkvenom jedinstvu Srbije i Bosne“.⁵¹ Raukar je sažeo oba mišljenja i čini se da je bio najbliže istini. On priznaje uvjerljivo Draganovićevo tumačenje te dodaje da u vrijeme pisanja ovih bula Bosna „razumije se, nije bila sastavnim dijelom Srbije, ali su reminiscencije na njezinu prvobitnu političku pripadnost još u prvoj polovici XIII. stoljeća bile veoma jake, prije svega u gradovima Gornje Dalmacije (Bar, Dubrovnik)“.⁵² Dubrovnik, premda se poslužio diplomatskim „trikom“, ipak nije tako lako mogao „podvaliti“ ovaj podatak Svetoj Stolici da za to nije imao neke povijesne pozadine koja je mogla biti Časlavova vladavina sredinom 10. stoljeća, kao i vladavina Nemanjića koji u to vrijeme vladaju njihovim zaleđem premda ne Bosnom.

Papa Celestin III. 1192. ponovno je Bosnu podvrgao jurisdikciji splitskog nadbiskupa, ali ta je bula ostala bez stvarnog učinka.⁵³ Posveta bosanskih biskupa obavljena je u Dubrovniku. U Dubrovniku je 4. svibnja 1195. riješen spor između kanonika i kapelana zbog nji-

⁴⁹ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 731; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 478; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, 284-285; Sima ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države* (ćir.), (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.), 50.

⁵⁰ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 732. Na tragu Draganovića je i Mandić. Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica, ³2013.), 477-483.

⁵¹ S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 50.

⁵² T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, 284-285. Raukar istim načinom objašnjava upotrebu pojma „Srblin“ za stanovnika Bosne u ispravama bana Ninoslava nastalim u dubrovačkoj kancelariji.

⁵³ Bula pape Celestina III. *Codex diplomaticus*, sv. 2., 251-252.

hovah dužnosti prigodom posvete novog bosanskog biskupa, odnosno oko pitanja tko je dužan ići pred „izabranika“. Dužnost je pala na kapelane.⁵⁴ U to je vrijeme u Dubrovniku bio nadbiskup Bernard. Kroničari Ranjina i *Resti* pišu da je taj nadbiskup u Dubrovniku zaredio bosanskog biskupa Radogosta koji nije znao latinski, nego samo „slavenski“ jezik na kojem je učinio zakletvu sufraganske vjernosti „koji [jezik] prema starom privilegiju uživa ovaj blagodat, koji je dobio od pape Ivana VIII. 880. godine“.⁵⁵ Vjerojatno u vrijeme biskupa Radogosta dolaze prve vijesti, one dukljanskog kralja Vukana 1199./1200., o pojavi krivovjerja u Bosni. Na Vukanovu pritužbu papa Inocent III. početkom 1203. šalje svojeg izaslanika Ivana iz Casamare u Bosnu. Oni koji su bili optuženi za herezu, iste su se odrekli na Bilinu Polju (Bolino Poilo)⁵⁶ kraj rijeke Bosne 8. travnja 1203. godine. Prema izvještaju izaslanika Ivana iz Casamare Bosna je u to vrijeme bez biskupa.⁵⁷ Je li vrijeme sedesvakancije trajalo do 1209., nije nam poznato. Naime, te je godine dubrovački nadbiskup Leonard (1206.-1217.) posvetio novog bosanskog biskupa Dragonju.⁵⁸ U njegovo se vrijeme, kako piše *Resti*, dubrovački nadbiskup zalagao „da iz ovoga kraljevstva budu istjerani oni koji su bili patarenske sekte, i u to vrijeme je djelo išlo s dobrim uspjehom, jer je Bosanac slijedio upute metropolita“.⁵⁹ Isti podatak donosi i Crijević navodeći da je to bilo 1212. godine, ali dodaje da se nadbiskup Leonard prilično teško u svemu slagao s biskupom Dragonjom.⁶⁰

Biskupa Dragonju je vjerojatno naslijedio biskup Vladimir. Za njega u predstavci što ju je podnio zastupnik dubrovačkog nadbisku-

54 *Codex diplomaticus*, sv. 2., 271-273. Dokument ukratko prepričan u: K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 724, bilj. 31.

55 *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 219; *Cronica Ragusina Junii Restii*, 63.

56 O ubiciranju ovoga lokaliteta pogledati raspravu. Ante ŠKEGRO, „Bilino Polje primjer jedne historiografske kontroverze“, *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, 351-363.

57 Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, (Zagreb: Barbat, 2003.), 13.

58 Serafin CERVA-CRIJEVIĆ, *Sacra metropolis Ragusina*, sv. I., 129-131. citirano prema: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 13, bilješka 44. *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75.

59 *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75-76.

60 „Anno XII supra MCC Leonardus catholice studio religionis incensus, operam dedit eximiam quidem, ut satis difficilem cum Draghigna Episcopo in omnibus sibi morem gerente, ut Patarini Heretici, qui incuria decisionum antistitum et perfidiam Principum teolerantima iamdiu grassabantur.“ Serafin CERVA-CRIJEVIĆ, *Sacra metropolis Ragusina*, sv. I., 129-131. citirano prema: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 13, bilješka 44.

pa na papinskom sudištu u Perugi u vrijeme spora s barskim nadbiskupom oko metropolitanskih prava stoji da ga je u dubrovačkoj katedrali posvetio nadbiskup Leonard.⁶¹ *Resti* piše da ga je u istoj katedrali zaredio Leonardov nasljednik nadbiskup Aringerije (1222.-1236.).⁶² I navedeni dokument i *Resti* slažu se da su u vrijeme nadbiskupa Aringerija postojali dobri odnosi između dubrovačkog nadbiskupa i bosanskog biskupa. Možda je upravo zbog tih dobrih odnosa *Resti* napisao da je biskupa Vladimira posvetio nadbiskup Aringerije. Navedeni dokument iz Perugie donosi da je bosanski biskup u vrijeme nadbiskupa Aringerija redovito posjećivao svojega metropolita i obdarivao ga raznim darovima te da je Aringerije vizitirao Bosansku biskupiju kojom prilikom je također bio obdarivan.⁶³ O vizitaciji Bosanske biskupije piše i *Resti* te dodaje da mu je biskup Vladimir u svemu bio poslušan.⁶⁴

Još se jedan bosanski biskup spominje u izvorima. Njemu znamo samo ime, ali vrijeme njegove službe ostaje nepoznato. Radi se o biskupu Bratoslavu čiju je prisegu - list posvete (carta consecrationis) - dubrovački nadbiskup Ivan podastro Svetoj Stolici 1251. u vrijeme spora s barskim nadbiskupom da dokaže kako Bosanska biskupija spada pod njegovu a ne pod jurisdikciju barskog nadbiskupa.⁶⁵ Sam dokument nam ne kaže ništa pobliže o vremenu službe ovoga biskupa. Draganović smatra da bi „mogao biti ili Radogostov predšasnik prije god. 1195. ili njegov nasljednik nakon 1203., ako nije došao istom nakon biskupa Dragonje“.⁶⁶ U Šematizmu ga stavlja nakon Dragonje.⁶⁷ Šanjek, za razliku od Draganovića, biskupa Bratoslava smješta izme-

⁶¹ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Ludvicus de THAL-LÓCZY - Constantinus JIREČEK - Emilianus de SUFFLAY, (collegerunt et digesserunt), sv. I., (Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, MCMXIII.), 65.

⁶² *Cronica Ragusina Junii Restii*, 77.

⁶³ „Item ponit, quod tempore domini Arrigerii archiepiscopi Ragusii episcopus Bosgnensis uisitauit et uisitare consueuerat singulis annis ecclesiam Ragusina tamquam suam metropole(m). Item ponit, quod idem archiepiscopus occasione uisitacionis ensenia recipiebat a dicto episcopo Bosgnensi“. Ova je rečenica od nekoga popravljena sljedećim riječima: „Item ponit quod episcopus Bosgnensis singulis annis ratione uisitacionis ensenia offerebat et offerre consueuerat eidem archiepiscopo Ragusino tamquam suo metropolitano.“ *Acta et diplomata res Albaniae*, 65 i bilj. 3.

⁶⁴ „... li si mostrò in tutto obediente, ...“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 77.

⁶⁵ Privilegije dubrovačkog nadbiskupa 1251. *Codex diplomaticus*, sv. 4., 460-461; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 335; K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 752-753.

⁶⁶ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 753.

⁶⁷ *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji Cerkev v Jugoslaviji 1974* (Zagreb: Biskupska konferencija Jugoslavije, 1975.), 338.

đu 1212. i 1232. godine.⁶⁸ Ako prihvatimo da je nadbiskup Leonard zaredio i Dragonju i Vladimira, kako donose Cerva i sudski dokument iz Perugie, Šanjekova datacija se čini uvjerljivijom. Dragonju bi naslijedio Vladimir a Vladimira Bratoslav. U prilog Šanjekovoj dataciji išao bi i dokument iz 1251. s pretpostavkom kako je bilo logično da su Dubrovčani Svetoj Stolici podastrli zakletvu posljednjeg bosanskog biskupa kojeg je zaredio dubrovački nadbiskup.

Jedan od ove dvojice biskupa, Vladislav ili Bratoslav, bio je najvjerojatnije onaj biskup optužen u Rimu da je neobrazovan i glavni branitelj krivovjerja, da je biskupom postao simonijom, da ne zna obavljati nikakvo bogoslužje niti dijeliti sakramente pa da čak ne zna ni obrazac krštenja.⁶⁹ Uglavnom, ovaj optuženi biskup ostao je na biskupskoj stolici sve do 1233. kada je delegatu Svete Stolice kardinalu Jakovu de Pecoraria priznao da je griješio iz neznanja i da je spreman podložiti se sudu Apostolske Stolice.⁷⁰ Je li kardinalu Jakovu to izgledalo neuvjerljivo ili su postojali drugi razlozi, ne znamo, ali svakako je papinski legat predložio ondašnjem papi Grguru IX. njegovo smjenjivanje. Na osnovi Jakovljeva izvještaja Papa je odredio da se tadašnji bosanski biskup smjeni te da se na njegovo mjesto i u nekim drugim mjestima u Bosni imenuju dva, tri ili četiri biskupa poštujući pravo dubrovačkog nadbiskupa.⁷¹ Izaslanik Jakov tek je djelomično postupio po Papinu naređenju. Bosansku biskupiju nije razdijelio na više biskupija niti je imenovao više biskupa, nego je samo smijenio domaćeg biskupa te na njegovo mjesto imenovao Ivana iz Wildeshausena, provincijala ugarsko-hrvatskih dominikanaca.⁷²

68 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 13, bilješka 44.

69 Pismo pape Grgura IX. kaločkom nadbiskupu i zagrebačkom biskupu. *Codex diplomaticus*, sv. 3., 361-362; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 15; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 336. Od koga je Papa bio obaviješten, u historiografiji još nije razjašnjeno. Šanjek o tome šuti. Mandić – piše: „Po svoj prilici ta je optužba došla od novih misionara, dominikanaca, koje je papa Grgur IX. poslao u Bosnu nakon neuspjeha križarske vojne, koju je g. 1222/1225 bio organizirao nadbiskup Ugrin.“ D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 336.

70 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 15.

71 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 16.

72 Draganović je bio mišljenja da kardinal Jakov ovo nije napravio „jer po svojoj prilici nije htio dirati u osjetljivost ugarskih crkvenih knezova, koji su zazirali od toga, da se u Bosni udare temelji buduće samostalne crkvene pokrajine“. K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 734.

3. Bogoslužni jezik i obred

Što se tiče bogoslužnog jezika, nema dvojbe da je prevladavajući bogoslužni jezik u spomenutim biskupijama bio slavenski. Za to postoji poprilično dokaza. Pišući splitskom nadbiskupu i njegovim sufraganima neposredno prije zasjedanja Splitskog sabora 925. godine, papa Ivan X. (914.-928.) kaže da je čuo da se na području njihovih biskupija širi nauk koji se ne nalazi u svetim knjigama napominjući poslije da se radi o Metodovu nauku te ih je pozvao da se potrude „da se u zemlji Slavena obavlja služba Božja prema običajima svete rimske Crkve, tj. na latinskom, a ne na drugom jeziku“.⁷³ Tri godine poslije jedan od zaključaka Splitskog sabora iz 928., koje je potvrdio papa Leon IV., izričito je upozorio biskupe Stona, Dubrovnika i Kotora da „u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede istinu kršćanske vjere“. Iako zaključak sabora 928. izričito ne spominje slavensko bogoslužje ni „Metodov nauk“, iz konteksta papinskih pisama u vrijeme održavanja Splitskih sabora moglo bi se zaključiti da se radilo upravo o tome nauku.⁷⁴ Narodna imena bosanskih biskupa, o kojima je gore bilo riječi, nedvojbeno upućuju na slavensku službu Božju u njihovoj biskupiji.⁷⁵ Na to upućuje i prijedlog papinskog delegata Ivana iz Casamare 1203. da se Bosanskoj biskupiji postavi biskup „Latin“, kao i posvećenje biskupa Radogosta u Dubrovniku 1195. koji ne zna latinski, nego samo „slavenski“ jezik na kojem je učinio zakletvu sufraganske vjernosti po privilegiju pape Ivana VIII. iz 880. godine, o čemu je već bilo govora. Sama činjenica da Dubrovčani poznaju privilegij koji je imao slavenski jezik dobiven od pape Ivana VIII. na traženje moravskog kneza Svato-pluka, upućuje na zaključak da se taj privilegij koristio i u drugim biskupijama njihove crkvene jurisdikcije. Za područja Stonske i Trebinjske biskupije nemamo izravnih podataka kao za Bosansku biskupiju. Međutim, postojanje staroslavenskog bogoslužja u kasnom srednjem vijeku, i to u samom predgrađu Dubrovnika, upućuje na zaključak da je ono moralo postojati i u ranom srednjem vijeku. Dubrovački arhiv-

⁷³ Latinski tekst pisma: *Codex diplomaticus*, sv. I., 30. Hrvatski prijevod: *Izvori za hrvatsku povijest*, sv. I. (do god. 1107.), Nada KLAIĆ (ur.), (Zagreb: Školska knjiga 1955.), 32-33.

⁷⁴ Zaključci sabora iz 928. *Codex diplomaticus*, sv. I., 27-28; Neven BUDAK, „Prilog valorizaciji Humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. stoljeća)“, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986.), 126.

⁷⁵ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 737; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 370-372; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 13, bilješka 44.

ski spisi s kraja 14. stoljeća donose mnoštvo podataka o slavenskim svećenicima, odnosno svećenicima koji su se na starom dubrovačkom području, bez Pelješca, Primorja i Konavala, služili slavenskim jezikom u liturgiji. Iz podataka koje je prikupio i objavio A. Liepopili slavenskim jezikom u liturgiji se služilo u Gružu, Župi, Zatonu, Rijeci i Šumetu.⁷⁶ Ako se u tim mjestima krajem 14. stoljeća koristio slavenski jezik u liturgiji, nemamo razloga sumnjati da nije korišten i u ranijim stoljećima te ako je korišten takoreći u predgrađu „latinskog“ Dubrovnika, nema sumnje da je korišten također i u njegovim okolnim sufraganskim biskupijama koje su puno više od „predgrađa“ bile naseljene slavenskim stanovništvom.⁷⁷ Češki kroničar Pulkava 1374. piše da „po nadbiskupijama, i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj i kod svih njihovih područnih biskupa, i po mnogim drugim biskupijama, tako biskupi kao i svećenici mise i druge bogoštovne čine služe do danas na slavenskom jeziku“.⁷⁸

Puno nejasnije ostaje pitanje obreda. Mandić odlučno niječe da je na ovim prostorima bilo ikakva drugog obreda osim zapadnog. Svoje mišljenje argumentira: a) pripadnošću ovih prostora „od starine“ Rimskom patrijarhatu; b) ne spominjanjem ovdašnjih biskupija u popisu istočnih biskupija cara Vasilija 1020. godine; c) posvećivanjem bosanskih biskupa od metropolita rimskog obreda; d) „latinsko“ krštenje Stefana Nemanje u Ribnici kod Podgorice; e) Miroslavljevim evanđeljem za koje Mandić piše da „je pisano polovicom 12. st. u Zahumlju prema obredu rimske liturgije i za uporabu vjernika te liturgije“; f) to što su *bosanski krstjani* nikli iz krila Rimske Crkve; g) time što su se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi svetkovine slavile po rimskom obredu.⁷⁹ Mandićevim argumentima pod *d.* i *e.* bi se moglo prigovoriti da nisu vjerodostojni jer „zapadno“ krštenje Stefana Nemanje u Ribnici kod Podgorice ne mora značiti da u to vrijeme u Duklji ne postoji istočni obred, nego je dokaz da je postojao zapadni, a da je *Miroslavljevo evanđelje* pisano za upotrebu u Istočnoj a ne Zapadnoj

⁷⁶ A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 220 (1919.), 43-51. Također o slavenskoj službi Božjoj na području Dubrovnika: Mihajlo DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriju Dubrovačke Republike u srednjem vijeku“, (ćir.), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 14, 1-2, (1934.), 50-56.

⁷⁷ O naseljenosti dubrovačkog područja „izvan zidina“ slavenskim stanovništvom u 13. stoljeću pogledati: Josip LUČIĆ, „Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII. stoljeću“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 4 (1969.), 28-31.

⁷⁸ Ante LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 41; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 371.

⁷⁹ D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 353-361.

Crkvi, dokazao je Josip Vrana.⁸⁰ Odbacimo li i ona dva posljednja argumenta, jer bi im se moglo progovoriti da su iz kasnijeg vremena, ona prva tri ostaju nepobitna.⁸¹ Draganović je također bio mišljenja, ne ovako rezolutnoga kao Mandić, da se u staroj Bosanskoj biskupiji služba Božja vršila po rimskom obredu, ali kako piše „zbog pomanjkanja izravnih i sigurnih povijesnih svjedočanstava, osobito obrednika, ostaje to pitanje i dalje otvorenim“.⁸² Draganović se u svojoj raspravi osvrnuo i na Hofferu⁸³ koji se početkom 20. stoljeća prvi bavio ovim pitanjem te, „ne došavši do nikakva sigurna posljedka“, bio mišljenja da je u Bosni „vjerojatno bio grčki obred sa ćirilicom“.⁸⁴ Hofferovoj tezi Draganović suprotstavlja drugu koju također smatra nedokazanom, ali kako „protivna mišljenja imaju još manje dokaza“, bio je mišljenja „da je stara bosanska biskupija bila rimskog obreda i slavenskog jezika, dok je vrlo vjerojatno upotrebljavala barem u kasnijim stoljećima ćirilično pismo mjesto starije glagoljice“.⁸⁵ Draganović svoju tezu temelji na glagoljaškoj tradiciji hrvatskih benediktinaca i onoj ćiriličnoj dubrovačkih katoličkih svećenika.⁸⁶ Sima Ćirković je imao drukčije mišljenje. Smatrao je da je veoma „verovatno da se crkvena organizacija u Bosni držala istočnog obreda“. Svoje mišljenje temeljio je na karakteru „bosanskog monaštva“ za koje kaže da se može „smatrati kao sigurno“ da je „pripadalo redu svetog Bazilija, raširenom i izvan vizantijske crkvene sfere“.⁸⁷ Ćirković se u svojoj tvrdnji poziva na rad

⁸⁰ Josip VRANA, „NIKOLA RODIĆ – GORDANA JOVANOVIĆ, „Miroslavljevo jevanđelje. Kritičko izdanje. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1986., str. 344 i 3 priloga“, *Slovo* 37 (1987.), 195-201.

⁸¹ Mandić se u svojoj raspravi osvrnuo na Šidakovo mišljenje da je u Bosni prije dolaska Turaka postojao istočni obred pa tako i pravoslavna vjera. Šidak je svoju tezu iznio na temelju izvještaja irskog franjevca Šimuna Šimunova i ugarskog biskupa Petra Ranzinija. Jaroslav ŠIDAK, „*Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1940.), 56. Kako su ovi izvještaji nastali u 14. i 15. stoljeću izvan vremenskog okvira o kojem raspravljamo u ovoj raspravi, ostavit ćemo ih po strani. Ipak, „pro informatione“ Mandićevo pobijanje Šidaka. D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 374-376.

⁸² K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 737.

⁸³ Isusovac i travnički profesor Aleksandar Hoffer ovom se tematikom bavio u radu „Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni“ objavljen u: *Spoimen knjiga iz Bosne*, 1901. godine.

⁸⁴ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 737.

⁸⁵ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 739-740.

⁸⁶ K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 737-739. O katoličkim svećenicima ćirilične tradicije u Dubrovniku pogledati: Mihajlo DINIĆ, „Chiu-riliza slovenskih popova dubrovačke građe“, (ćir.), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26, 3-4 (1960.), 274-279.

⁸⁷ S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 50-51.

Maje Miletić I „*Krstjani*“ di *Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra* „da su bosanski monasi i monahinje živjeli u 'duplim' manastirima koji su po odluci Nicejskog sabora iz 787. tolerisani samo ako su ustrojeni po pravilu reda svetog Vasilija“. ⁸⁸ Miletićev argument koji prihvaća Ćirković ne može izdržati kritiku Franje Šanjeka, zasigurno najboljeg poznavatelja ovog srednjovjekovnog bosansko-humskog fenomena, koji u svojim radovima iznosi da se nije radilo o redovničkom nego o laičkom fenomenu. ⁸⁹

Što nam o tome kažu rijetki povijesni izvori? Najstariji sačuvani, istina fragmenti, staroslavenskih liturgijskih knjiga kod nas su Kijevski [*Ki*] i Sinajski listići [*Si*]. Njima se u novije vrijeme bavila Marija Pantelić koja je, analizirajući spomenute listiće, došla do zaključka da se u njima prožimaju zapadna i istočna liturgija te da su korišteni i dijelom nastali krajem 10. do početka 12. stoljeća na južnohrvatskom prostoru, odnosno na području dubrovačke crkvene jurisdikcije. ⁹⁰ Jedan od najkompetentnijih istraživača staroslavenskih evanđelja Josip Vrana proučavajući *Miroslavljevo evanđelje*, došao je do zaključka da je evanđelistar posvećen humskom knezu Miroslavu pisan za upotrebu u liturgiji istočnog obreda, međutim njegovi pisari, osobito prvi i treći, svoje su vještine naučili u zapadnom benediktinskom kulturnom krugu. Kako evanđelja zapisana u evanđelistaru već tada nisu bila upotrebljiva u istočnoj liturgiji i kako u njih nisu ušli reformatorski elementi Istočne Crkve onoga vremena, zaključuje da je nastalo na području na kojem je jurisdikciju imala Zapadna Crkva. Spominjanje

⁸⁸ S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 353, bilješka 3.

⁸⁹ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 2-8; Franjo ŠANJEK, „Papa Inocent III. (1198.-1216.) i bosansko-humski krstjani“, *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni*, 425-438. Šanjek također spominje Miletića i njegov rad te ga komentira: „Činjenica da se nazivaju *krščanima*, navodi neke medieviste na zaključak da bosansko-humski krstjani slijede redovnička pravila sv. Bazilija, budući da Velika i Mala pravila sv. Bazilija, redovnike nazivaju 'krščanima'.“ F. ŠANJEK, „Papa Inocent III. (1198.-1216.) i bosansko-humski krstjani“, 435.

⁹⁰ Marija PANTELIĆ, „O Kijevskim i Sinajskim listićima“, *Slovo* 35 (1985.), 5-56. Sažetak, 53-54. Nakon analize Pantelić je zaključila: „*Ki* predstavlja najstariji liturgijski spomenik jednog dijela najstarijega Gregorijanskog sakramentara s istočnim leksikom i izrazima, a *Si* najstariju istočnu liturgiju protkanu oracijama suvremene zapadne duhovnosti. Mlađi spisi *Ki*₂, *Si*₂, *Si*₃ iz konca 11. ili početka 12. st. svjedoče upotrebu *Ki* i *Si* na pograničnom u to vrijeme, rješovitom području kao što je bila dubrovačka Astartea i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaledem.“ *Ondje*, 54. Kijevskim listićima se krajem 20-tih godina 20. stoljeća bavio benediktinac Kunibert Mohlberg koji je dokazao da su pisani glagoljicom koncem IX. stoljeća te da se radi o prijevodu rimskog misala pape Grgrua Velikoga. K. DRAGANOVIĆ, „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“, 699.

humskog kneza Miroslava upućuje na njegov nastanak na području kneževе vlasti. Najvjerojatnije su njegovi pisci bili domaći monasi benediktinske mljetske opatije školovani u talijanskim apulijskim samostanima.⁹¹ I Pantelićkino i Vranino istraživanje upućuje na mogućnosti koegzistencije obaju obreda na dubrovačkom jurisdikcijskom području. O njemu također govori bula protupape Klementa III. o osnutku Barske nadbiskupije i Metropolije iz 1089. godine. Protupapa je barskom nadbiskupu podvrgao biskupije „srpsku, bosansku i trebinjsku ... i sve samostane kako Dalmatinaca, također i Grka i Slavena“.⁹²

Umjesto zaključka

Mandićevi argumenti su jaki, Ćirkovićеvo mišljenje nije za odbaciti premda argumenti jesu, a Draganovićeva razboritost je poželjna. Imajući u vidu da su ovi prostori neprestano bili pod jurisdikcijom Zapadne Crkve, da su bili na razmeđi Istoka i Zapada, često pod vlašću ili utjecajem istočnih vladara, da je to bilo vrijeme kad juridički raskol dogođen 1054. nije bio ni blizu zaživio u smislu kakav će on biti poslije 4. križarskog rata, posebno poslije sabora u Firenzi 1439. i pada Carigrada 1453., možemo zaključiti da je prevladavajući obred na spomenutim prostorima bio rimski, ali da je uz njega mogao egzistirati u manjoj mjeri i onaj bizantski te da je, kao što govore Kijevski i Sinajski listići, moglo doći i do njihova miješanja zaključujući ipak s Draganovićem da to pitanje i dalje ostaje otvorenim.

⁹¹ J. VRANA, „NIKOLA RODIĆ – GORDANA JOVANOVIĆ, „Miroslavljevo jevanđelje. Kritičko izdanje. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1986., str. 344 i 3 priloga“, 195-201; Marija PANTELIĆ, „JOSIP VRANA, L'Évangélique de Miroslav, Contribution à l'étude de son origine. Mouton et Co. 1961. 'S-Gravenhage. Str. 211+10 fotografija“, *Slovo* 14 (1964.), 137-141.

⁹² „... et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum“. *Acta et diplomata res Albaniae*, 27. Hrvatski prijevod navedenog djela bule: Eduard PERIČIĆ, „Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno Dubrovačke i Barske nadbiskupije“, Želimir PULJIĆ - Nedjeljko A. ANČIĆ (prir.), *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije, Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, (Dubrovnik: Biskupski ordinarijat - Crkva u svijetu, 2001.), 344.

THE BISHOPS OF STON, TREBINJE AND BOSNIA WITHIN THE METROPOLITAN DISTRICT OF DUBROVNIK UNTIL THE 1330S, AND THE OLD SLAVIC SERVICE OF GOD IN THEIR DIOCESES

Summary

The first mention of the Diocese of Ston is in the archive of the Split Council in 928, Trebinje diocese is mentioned in a bull by Pope Benedict VIII in 1022, and the Diocese of Bosnia in the Provinciale Vetus archive, in a section created between 1060 and 1075. The jurisdictional area of the Diocese of Ston was Hum (Zahumlje); of Trebinje diocese the „principality“ of Tribunija and probably Podgorje, the area between Neve-sinje and Niksic; and of the Diocese of Bosnia the original land area of Bosnia, which later spread with the area of Bosnian Banovina. We know very little about the bishops and their actions in these dioceses until the mid-12th century. From the mid-12th century to the 1330s, these areas came onto the historical stage due to the turbulent political and religious circumstances, and news of them appeared regularly in papal bulls, and in the record of Dubrovnik chroniclers. Bishop Donat of Ston was exiled around 1180 from his diocese during the reign of Miroslav Nemanjić. There are only occasional references to the bishops of Trebinje, while the names of Bosnian bishops of the period, which were Slavic, are mostly known to us. The prevailing liturgical language in these dioceses was Slavic, and the rite was Roman. In addition to the Roman rite the Byzantine rite may have co-existed to a small degree, and in outlying areas the two rites may have been mixed.

Key words: *Diocese of Ston, Diocese of Trebinje, and Diocese of Bosnia, Dubrovnik metropolitan seat, bishops and their activities, Old Slavic liturgy.*

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan